

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МІФОПОЕТИКИ В "КОРОЛІ ЛІРІ" В. ШЕКСПІРА ТА В "СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ"

Актуальність обраної теми визначається неперехідним значенням творчості В. Шекспіра та парадигмальним статусом "Слова о полку Ігоревім", а також необхідністю уточнення ментальних структур, які лежать в основі класичної європейської культури та її сучасних модифікацій. Новизна дослідження полягає у розгляді спільних міфопоетичних засад, які породили такі принципово відмінні, але належні до одного культурного поля твори як "Слово о полку Ігоревім" та трагедія В. Шекспіра.

Місце в історіографії. Вивчення різних аспектів міфопоетики в Україні має стійку традицію: починаючи з М. Грушевського, М. Драгоманова, Лесі Українки, О. Потебні та І. Франка, і до таких сучасних дослідників як О. Білокобильський, О. Забужко, О. Кирилюк, С. Кримський, В. Личковах, Н. Хамітов та інші. Інтерес до творів Шекспіра, в тому числі й "Короля Ліра" в Україні виник в ХІХ ст. Згодом до осмислення шекспірівської спадщини зверталися Д. Вавринюк, І. Ваніна, Б. Князевський, О. Ладигіна, І. Луценко, Л. Миловидова, Н. Модестова, Ю. Новиков, М. Рильський, М. Шаповалова, Т. Якимович та інші. В сучасній Україні про Шекспіра пишеться відносно багато праць, однак, здебільшого вони присвячені: 1) методиці викладання п'єс в школах та ВНЗ, 2) проблемам перекладу, 3) розвідкам з української шекспіріани. Більш узагальнюючий характер носять публікації таких дослідників як С. Ватченко, А. Вітченко, М. Кремер, Є. Млиновський, Н. Тарасова. Слід згадати дослідження В. Ніконової з принципів шекспірівської поетики. Однак, тема шекспірівських джерел з часів М. Драгоманова не привертає особливої уваги, а отже, міфологічні витоки творчості Шекспіра залишаються мало розкритими. Тому завданням дослідження є розгляд художньої інтерпретації спільних для Європи міфологічних структур в двох творах, репрезентативних для української та британської традицій.

Рецепція та осмислення творів Шекспіра в Україні почалася відносно пізно – в середині ХІХ ст., однак цей процес проходив надзвичайно інтенсивно. Звернення українських культурників до Шекспіра завжди було пов'язано з тим "рухом до Європи", який продовжується й досі. На відміну від представників західноєвропейських націй, яким не треба було визначати та стверджувати власну самобутню ідентичність, українцям прилучення до шедеврів європейського та світового мистецтва допомагало подолати комплекс меншовартості за допомогою процесу, який І. Лімборський назвав "присвоєнням" Шекспіра [див.: 1]. Відвертим свідченням цього є вірш Пантелеймона Куліша "До Шекспіра", в якому є наступні рядки:

*Світило творчества, Гомере новосвіту!
Прийми нас під свою опеку знамениту:
Дай у твоїм храму нам варварства позбутись,
На кращі почуття і задуми здобутись... [2].*

Однак, якою б не була "престижність" шекспірівських творів, широке звернення до них української творчої еліти та захоплена реакція публіки були б неможливими без глибинної спорідненості культур, яка дозволила подолати

дистанцію між англійським автором XVI-XVII ст. та українським реципієнтом XIX-XXI ст. Адже на рівні, набагато глибшому, ніж політичний та ідеологічний, Україна є невід'ємною частиною тієї самої Європи, яка породила і твори Шекспіра.

На нашу думку, зв'язки творчості Шекспіра з Україною можна розглядати не в двох, як це робиться зазвичай, а у трьох основних аспектах: крім української наукової шекспіріани та різних форм художньої інтерпретації п'єс, слід звернути увагу також на співвідношення української та британської міфопоетики, яке непомітним, але цілком конкретним чином впливає на рецепцію творів англійського драматурга. Цей аспект є мало вивченим і заслуговує на більш детальний розгляд. При цьому в центрі нашої уваги опиняються декілька культурних шарів: 1) спільна для практично всієї Європи міфопоетична традиція; 2) X–XII ст.: час усвідомлення та ствердження власної ідентичності багатьох європейських народів, яке привело до розвитку в них схожих літературних форм; 3) загальноєвропейська барокова культура XVI–XVIII ст.; 4) романтизм XIX ст. з його пере-відкриттям творчості Шекспіра (одним з прикладів цього є великий інтерес до творчості Шекспіра з боку Тараса Шевченка, який зробив два зображення короля Ліра); в Україні романтична традиція великою мірою перейшла і в культуру XX ст.; 5) сучасна (кінець XX – початок XXI ст.) глобалізована культура.

В даній статті ми спробуємо дослідити два хронологічно найглибших рівня. Сьогодні все частіше висловлюється думка, що батьківщину індоєвропейської пра-спільноти не вдається визначити через те, що цієї спільноти як реальної групи людей ніколи не існувало. Однак, за лінгвістичним поняттям "індоєвропейська мовна сім'я" стоїть конкретна реальність. Так само реальним фактом є комплекс міфологічних уявлень, який значною мірою збігається з ареалом поширення індоєвропейських мов, і який тому був позначений В. Івановим та В. Топоровим як "індоєвропейська міфологія". Численні подібності в образі світу, і навіть в окремих оповідних сюжетах різних народів пояснювали і спільним походженням, і незалежним самопородженням структурних інваріантів оповіді, і виникненням однакових сюжетів на тому самому рівні соціального розвитку різних суспільств, і різночасовими запозиченнями (так звані "бродячі сюжети"). Один з таких сюжетів безпосередньо пов'язує текст "Короля Ліра" з українським фольклором; а саме: в тексті шекспірівської трагедії є посилання на казку "Чайлд Роланд", сюжетна структура якої повністю відповідає структурі першої частини "Котигорошка" (докладніше див. [3]). При цьому обидві казки є десакралізованими версіями так званого Основного міфу.

Як писав Михайло Грушевський, щоб запозичений мотив прижився, в культурі народу-реципієнту повинна бути "суголосна основа". Чи є ця суголосність у британської та української культур? Звісно, відмінностей в ментальності цих народів дуже багато – інакше не може бути, якщо врахувати все, що відрізняє імперську державу – та вічну колонію, острів-фортецею – та євразійське "роздоріжжя". Але, чим глибших культурних шарів ми сягаємо, тим більше знаходимо спільного. З ряду причин, культура Великої Британії зберегла надзвичайно багато рудиментів прадавнього світогляду. Багато архаїки має й українська культура, яка практично до нашого часу залишалася великою мірою сільською та традиційною. Пам'ять про "справжнє", "природне" життя привела до того, що обидва народи поставили в центр свого

національного міфу образ сільської ідилії. Для українців це була мрія про вдосконалення вже наявного способу життя, про вільне та заможне господарювання, яке виглядало реальним і близьким, але часто залишалося утопічним. Для британця, представника дедалі більш урбанізованої цивілізації, характерним стало намагання віднайти та відтворити в мистецьких творах, та навіть у житті "Веселу стару Англію". Незважаючи на відмінності цих відтінків, збіг ідеалу гармонії людини та природи робить шекспірівські омріяні "зелені поля" зрозумілими будь-якому українцю.

Кожна п'єса Шекспіра є завершеним образом Космосу. Але те саме можна сказати і про українські казки, а також про багато пізніших, авторських творів. Українське мистецтво, незалежно від виду та жанру, тяжіє до створення цілісного та осмисленого художнього світу. Недарма тут практично не прижився натуралізм, а різні форми модернізму прагнули не нігілістичного відкидання традиції, а оновлення за рахунок трансісторичного та транскультурного синтезу. Саме тому знаковим для України стилем стало бароко з його поєднанням складності, багатозначності, навіть химерності, з чітким уявленням про сенс життя та осельність світу. Якщо згадати, що українське бароко увібрало багато ренесансних мотивів, то аналогія з творчістю Шекспіра, яка сполучає ренесансне та барокове, стає повною.

Інколи український сакральний Космос знаходить свій повний візуальний вираз ("Катерина" Тараса Шевченка з її зразковим архетипним символізмом). В інших випадках йдеться про словесну картину – таку як в одному з найбільш загадкових творів світу – "Слові о полку Ігоревім". Не будемо торкатися делікатної проблеми походження цієї пам'ятки. Слід лише уточнити, що аналогія з фальсифікованими "Поємами Оссіана", яку інколи використовують супротивники автентичності "Слова", не зовсім адекватна. По-перше, поеми мають конкретного і швидко визначеного автора, в той час як всі кандидатури на роль творця "Слова" залишаються гіпотетичними. По-друге, Дж. Макферсон використовував кельтський фольклор, тому його поеми багато в чому схожі з ірландськими сагами та на шотландськими баладами, в той час як "Слово" не має близьких аналогів. По-третє, в "Поємах Оссіана" не вимальовується цілісна міфопоетична картина світу, яка є в "Слові", і яка дозволяє розглядати його як релевантне для нас джерело.

Порівняння "Слова" з трагедією Шекспіра може здатися некоректним через значний хронологічний розрив та жанрову відмінність. Однак, одним з головних джерел "Короля Ліра" були "Хроніки" Рафаеля Холіншеда, який, в свою чергу, запозичив сюжет з "Історії Британії" Гальфріда Монмутського. Тут з'являються точки перетину: "Історія" і "Слово" були написані приблизно одночасно, та з тим самим "надзавданням" консолідації нації шляхом визначення її стану серед інших народів, осягнення її минулого, сучасності та перспектив. Автори обох творів, будучи християнами, не відкидають язичницьке минуле, а намагаються "акумуляувати" все славне та героїчне в історії народу – в цьому їм допомагає те, що і Британія і Русь прийняли християнство достатньо мирно. Як пише С. Шкунаєв, "культура будується на основі усього накопиченого до неї матеріалу, включаючи його в своє поле свідомості і надаючи йому сенс в колі даної культури..." [4, 401]. Тому реальна історія в подібних текстах переплітається з біблійною та античною традиціями, місцевими міфами, а також актуальною на той час політичною ідеологією. Наприклад, у Гальфріда предком британців є троянець Брут, що

відсилає читача відразу до Гомерівської Трої та до Римської республіки. Київська Русь легітимізує свою державність посиленнями і на сина Ноя Яфета, і на апостола Андрія, і на князя Кия, і на Рюрика, і на Дажбога та Велеса. Цей синкретизм завдає багато загадок історикам, зате стає основою для "зразкових" текстів, які концентрують в собі національний міфос, і тим самим започатковують подальшу традицію.

Розглянемо конкретні паралелі між "Королем Ліром" та "Словом".

По-перше – це космічний характер дії. В обох випадках світ є небайдужим щодо людських справ. В "Слові" ця участь конкретніша ("ничить трава жалощами", "дятли дорогу кажуть" тощо), але й в "Лірі" Дж. У. Найт відмітив виключний "натуралізм" ідейної та образної систем. За підрахунками Н. Шарлеманя, в "Слові" тварини згадуються більше 80 разів [5, 8]. В цілому, тварини, стихії та ландшафт в "Слові" мають природно-символічну двоїстість, причому й сам символізм не завжди є однозначним. В "Королі Лірі" фігурують біля 60 різних тварин (всього порядку 130 згадок); символізм тут є складнішим, оскільки крім алегорій людських якостей, йдеться про загальне зближення/протиставлення "людського" та "тваринного", яке розглядається в контексті інших опозицій ("природне" та "неприродне" тощо).

Онтологічна не-самотність людини підкреслює цілісність світу, а також наявну загрозу цій впорядкованій цілісності. В обох випадках наближення кризи віщується затемненнями сонця (в "Лірі" – ще й місяця). В "Слові" задана з самого початку дихотомія "світло – темрява" залишається провідною в усьому тексті. В шекспірівській трагедії на перший план виходять інші протиставлення, наприклад "нормальна" погода та буря. Проте практично всі ці опозиції можуть бути прочитані як метафори Космосу та Хаосу, ладу та розбрату на природному, соціальному та психологічному рівнях.

Фундаментальному протиставленню "світло – темрява" в "Слові" відповідає просторове протиставлення "Руська земля – поле половецьке". Хронотоп "Ліра" складніший, але в нашому контексті валідною є опозиція "замок – пустош", причому валентність цих топосів виявляється зворотною: при настанні Хаосу, слід зануритися в нього: вийти з людських споруд і приєднатися до "природи".

Як і простір, час "Слова", теж є двоїстим: Боян зиває "оба полы сего времени". Однією "полою" є минуле: "первых времен усобицы", часи "дідів" – як зауважив Д. Лихачев, Автора більше цікавлять саме покоління дідів та прадідів, а не батьків [див. 6, 140]. Можна припустити, що "другою полою" є майбутнє. Тоді сучасність – це "се время", полами (половинами) якого є минуле та прийдешнє. Такий час ближче до епічної традиції, де минуле і майбутнє існують як модуси теперішнього, ніж до Новоевропейського уявлення про "миг между прошлым и будущим". Отже, поет виступає як хранитель не тільки пам'яті та традиції, але й самого часу. В "Лірі" ми теж бачимо "міцний" (термін М. Стебліна-Каменського, див. [7, 105-116]), гранично сконцентрований час, який згортає всю історію Британії в один сюжет. При цьому дія сприймається і як "першопочаткова", "прецедентна" – і як позачасова. Отже, поет виступає як хранитель не тільки пам'яті та традиції, але й самого часу, інставрацію якого він здійснює.

Нарешті, герої обох текстів мають міфологічні асоціації. Образ короля Ліра, гадано, походить від кельтського бога Лера/Лліра, крім того він є втіленням архетипного образу старого правителя, який втрачає владу; інші

персонажі також мають міфологічні паралелі. В "Слові" міфологізація відбувається за рахунок солярних асоціацій головних героїв, та їхнього співставлення з божествами, яке не слід розуміти буквально, але водночас не можна вважати лише словесною прикрасою. Особливу цікавість викликає Боян, чий образ постає центром комплексу уявлень про три рівні світу, Світове дерево, та поета-шамана. Боян в "Слові" чотири рази названий віщим (єдиний інший персонаж з таким визначенням – це Всеслав); його виключним епітетом Бояна є "Велесов внук". Цей зв'язок з богом потойбічного світу, а також деякі інші риси зближують його з британським Мерліном, теж водночас історичною особою, та символом поезії-як-шаманства (див. [8]). При цьому поема Гальфріда Монмутського "Життя Мерліна", теж може бути одним з джерел шекспірівського "Короля Ліра": саме з неї міг бути запозичений провідний для трагедії мотив втрати королем розуму з одночасним набуттям містичної мудрості, втечі від людей та викриття суспільних вад [9]. Таким чином, король Лір виявляється безпосередньо співвіднесеним з Мерліном, центральною постаттю британського міфосу, причому йдеться не про збіг другорядних ознак, а про ключовий епізод "біографії" обох персонажів, пов'язаний з однією з найважливіших для кельтської міфології тем – друїдичним священним шаленством як "мудрості в безумстві". В "Слові" мотив шаманської чарівної втечі реалізується в сюжеті про повернення Ігоря з полону, який теж можна розглядати в контексті "уходу як повернення до себе".

Ще одна спільна для обох текстів тема – це ставлення до влади. І для кельтської, і для слов'янської традиції було характерне уявлення про сукупність правил, яких правитель мав дотримуватися (у давніх ірландців ці приписи мали назву "правди короля"). Вони мали забезпечувати накопичення правителем особливої містичної сили, *харизми* у власному сенсі слова (від іранського "фарн" – "полум'я величі"), якою він "опромінював" народ і землю, забезпечуючи нормальне функціонування суспільства і природи.

В "Слові" такою харизмою наділяється Ігор. Автор героїзує невдалий похід князя саме за рахунок міфологізації героя разом з його дружиною Ярославною. Незважаючи на свої помилки, Ігор все ж таки зображений як сонце, без якого не може бути нормального життя країни (і навіть сусідніх народів), і чие повернення стає причиною всезагального торжества. Отже, позбавлене логіки з точки зору модерної парадигми влади, оспівування невдалого походу є абсолютно логічним з точки зору міфопоетики.

У шекспірівські часи уявлення про містичну силу короля відходили в минуле, але ще не зникли повністю. З текстів п'єс, особливо історичних хронік, ясно, що королі мали серйозні, і порою досить обтяжливі обов'язки перед країною та народом. Шекспірівські королі інколи приходять до думки про те, що вони є не виключенням серед людського роду, і не володіють ніякою особливою містичною силою. Але підказати таку думку "знизу" було неможливо – монарх мав сам досягнути свою рівність з іншими людьми.

Шекспір писав свої трагедії в час, коли паралельно існували два малосумісних уявлення про природу влади – до-модерне та модерне. Якщо врахувати цей контекст, психологічно начебто неправдоподібна зав'язка трагедії стає цілком зрозумілою. Уявлення Ліра про владу до-модерні, його спадкоємців – модерні; що й створює конфлікт. Старий король зовсім не збирається віддавати владу – свою священну харизму, свій містичний шлюб з країною – яку вважає невід'ємною від своєю особи. Він лише передає

нащадкам виконання певних адміністративних функцій, які стали обтяжливими для людини його віку. В кельтських королівствах дійсно передбачалося призначення спадкоємця, який за життя короля діяв як його співправитель. Але ж доньки та зяті Ліра розуміють владу в контексті модерної парадигми – як суму повноважень, і навіть як силу та примус. Нічого священного в цьому розумінні нема. Тому вони впевнені, що Лір добровільно віддав їм все, але згодом став висувати необґрунтовані вимоги.

Таким чином, обидва тексти, незважаючи на всю відмінність в джерельній базі, сюжеті та жанрі, відрізняються енциклопедичним характером: вони охоплюють природу та культуру, християнство та язичництво, етичне та естетичне, історію, сучасність та сподівання на майбутнє, описують різні рівні суспільства та моделі поведінки, взяті в світовому контексті. Обидва тексти мають парадигмальний характер, і великою мірою це досягається саме художньою інтерпретацією міфологічних уявлень та мотивів.

Зі сказаного випливає, що розглянуті твори широко використовують фольклорну традицію, національні версії якої виявляються дуже близькими як на рівні окремих мотивів, так і на рівні загальної міфопоетичної картини світу. Ця співставність "життєвих світів" британського та українського народів забезпечує органічне прийняття Шекспірівських творів українськими реципієнтами. Вивчення місця міфопоетики в творчості Шекспіра, зокрема, в тексті "Короля Ліра", а також більш ґрунтовне визначення особливостей українського національного міфу та його специфіки в порівнянні з британською та іншими європейськими традиціями заслуговує на подальше дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лімборський І. "Наш Шекспір", або Доля шедеврів світового письменства за доби глобалізації / І. Лімборський. – Всесвіт. – 2010. – № 9-10. – С. 247-251.
2. Куліш П. До Шекспіра // П. Куліш. Твори: В 2 т. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 1. – С. 384-385.
3. Колесник О. С. "Котигорошко" і "Король Лір" як варіанти "Основного міфу" // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 26. Серія: філософські науки [за ред. В. А. Личкова]. – Чернігів: ЧДПУ, 2004. – С. 85-91.
4. Шкунаев С. "Похищение быка из Куальнге" и предания об ирландских героях // Похищение быка из Куальнге. М.: Наука, 1985. – С. 382-447. – іл.
5. Шарлемань Н. В. Из реального комментария к "Слову о полку Игореве" / Н. В. Шарлемань // Слово о полку Игореве. 800 лет: Сборник. – М.: Советский писатель. 1986. – С. 78-89. – іл.
6. Лихачев Д. С. "Слову о полку Игореве" и эстетические представления его времени / Д. С. Лихачев // Слово о полку Игореве. 800 лет: Сборник. – М.: Советский писатель. 1986. – С. 130-152. – іл.
7. Стеблин-Каменский М. И. Мир саги // М. И. Стеблин-Каменский. Мир саги. Становление литературы. – Ленинград: "Наука" Ленинградское отделение, 1984. – 246 с.
8. Tolstoy N. The Quest for Merlin / Nikolai Tolstoy. – Sceptre, 1990. – 378 p. – ill.
9. Гальфрид Монмутский. Жизнь Мерлина // Гальфрид Монмутский. История бриттов. Жизнь Мерлина / Отв. ред. А. Д. Михайлов. – М.: Наука, 1984. – 286 с. – іл.